

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال هفتم، شماره هفدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۱

معرفی و تحلیل دست‌نویس نویافته دیوان قصاب کاشانی^۱

الهام غلام‌کلیسانی^۲

دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

دکتر مهرداد چترایی^۳

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران (نویسنده مسئول)

دکتر مرتضی رشیدی^۴

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

چکیده

تصحیح و معرفی نسخه‌هایی که از گذشته برجای مانده، راهی برای احیای آثار ادبی و یا شاید زنده کردن خود مؤلف در روزگار امروزی است. پژوهشگران حوزه زبان و ادبیات فارسی، از دیرباز به تصحیح متون کهن ادب فارسی توجه ویژه‌ای داشته‌اند؛ اما برخی از این متون با گذشت قرن‌ها، هنوز احیا و تصحیح نشده‌اند. با وجود این، پرتو بیضایی، عباسی، جواهری، کرمی و عاطفی نسخه دیوان قصاب کاشانی را تصحیح کرده‌اند؛ یعنی این اثر پنج بار تصحیح شده است. نگارندگان در پژوهش پیش روی، بر آن هستند که پس از معرفی نسخه و مؤلف، با اتخاذ رویکردی تطبیقی، به بررسی تصحیح‌هایی بپردازند که از این دست‌نوشته صورت گرفته است. در هر تصحیح، شیوه‌های تصحیح و اضافات و

^۱ تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۱/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۲۳

^۲ elham.gholamkelisani@yahoo.com

^۳ m-chatraei@iaun.ac.ir

^۴ mortezarashidi51@gmail.com

پیوست‌های موجود در تصحیحات به صورت مختصر بررسی خواهد شد. با بررسی‌های زیاد، هشت نسخه از دیوان قصاب کاشانی در کتابخانه‌های متعدد یافت شده است. قصاب از شاعران نام‌آور نیمه دوم قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری در دوره صفویه است. او مسلمان و پیرو مذهب شیعه است و دیوان اشعار خود را به سبک هندی و به زبانی ساده و روان سروده است. این دیوان شامل ۴۳۵ غزل، ۱۰ مسمط، ۴ قصیده، ۱ ترکیب‌بند و ۱ ترجیع‌بند است. نتایج پژوهش چنین نشان می‌دهد که پژوهشگران تاکنون از دست‌نوشته کتابخانه نور عثمانیه در تصحیح‌های خود استفاده نکرده‌اند. این مقاله به شیوه اسنادی - تحقیقی نوشته شده است.

واژه‌های کلیدی

تطبیق؛ نسخه خطی؛ دیوان قصاب کاشانی؛ سبک هندی؛ قرون یازدهم و دوازدهم

۱- مقدمه

نسخه‌های خطی، میراث مکتوب و معرف هویت علمی، فرهنگی و اجتماعی ملت‌هاست. از قدیم و به گواه تاریخ، ادبا و شاعران فارسی‌زبان، آثار فراوانی خلق کرده‌اند که حفظ و احیای آنها رسالت علمی و فرهنگی پژوهشگران است. تصحیح و احیای متون علمی و ادبی علاوه بر اینکه جلوه‌هایی از فرهنگ و تمدن ما را نمایان می‌کند، موضوعات مختلف ادبی را نیز در دسترس ادب‌دوستان و دانشجویان می‌گذارد.

دوره صفوی در تاریخ ادبیات فارسی اهمیت دارد؛ زیرا از یکسو شاعران چیره‌دستی ظهور کرده‌اند و از سوی دیگر اشعار زیبا و دل‌انگیزی با موضوعات شعری متنوع در این دوره سروده شده است. سعید قصاب کاشانی از شاعران نام‌آور دوره صفویه است که در اواسط سده دوازدهم قمری می‌زیست. همانطور که در تذکره‌ها آمده، تخلص او در شعر

قصاب بوده و تخلص او با شغل و حرفه‌اش مناسبت داشته است. دیوان قصاب کاشانی همچون متون همعصر خود دربردارنده نکات ارزشمند شعری است که توجه مصححان را به خود جلب کرده و تاکنون پنج مرتبه در ایران به چاپ رسیده است. این اثر برای نخستین بار در سال ۱۳۳۸ با تلاش آقای پرتو بیضایی و با تمرکز بر نسخه ناقص مجلس (۸۸۰ بیت)، تذکره المعاصرین، سفینه و جنگ ابیات پراکنده، سفینه وحید دستگردی و بیاض مشهد (چند غزل) تصحیح و منتشر شده است. این اثر برای دومین بار به اهتمام محمد عباسی در سال ۱۳۶۲ و برای بار سوم در سال ۱۳۶۳ به اهتمام جواهری وجدی منتشر شد. در سال ۱۳۷۹ تصحیح دیگری به کوشش احمد کرمی و در سال ۱۳۹۹ تصحیح دیگری از حسن عاطفی صورت گرفت.

اکنون نسخه نویافته‌ای از دیوان قصاب کاشانی محفوظ در کتابخانه نور عثمانیه ترکیه به دست آمده است که در چاپ‌های مذکور از این نسخه نشانی نیست. براساس بررسی‌های اولیه، تصحیح پرتو بیضایی کاستی‌ها و افتادگی‌هایی دارد. در تصحیح احمد کرمی مصحح در قرائت و ضبط لغات دچار لغزش شده است و خطاها و غلط‌های فراوانی در آن به چشم می‌آید. تصحیح دیگری از حسن عاطفی وجود دارد؛ عاطفی از سه نسخه موجود دیوان استفاده کرده است؛ ولی تصحیح او بر مبنای پرتو بیضایی و کرمی است و گاهی ثبت واژه‌ای ترجیح داده شده که در هیچ‌کدام از نسخه‌ها نیامده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

- در زمینه تصحیح و تحقیق بر دیوان قصاب کاشانی تاکنون مقاله‌ها و کتاب‌های فراوانی نوشته شده است که به کتاب‌ها در متن مقاله اشاره خواهد شد؛ مقاله‌ها عبارت‌اند از:
- زینب باغبان‌زاده آرانی (۱۳۹۴)، «بررسی اشارات و تلمیحات در دیوان قصاب کاشانی و مقایسه آن با دیوان شاطرعباس» دانشگاه پیام‌نور آران و بیدگل؛
 - حمید رعیت‌زاده (۱۳۹۶)، «نقد و تحلیل غزلیات قصاب کاشانی»، دانشگاه یزد؛
 - عباسی، زهرا (۱۳۹۰)، «موسیقی شعر غزلیات قصاب کاشانی»، دانشگاه آزاد زاهدان؛

- علی اصغر پهلوان حسینی، حمید رعیت‌زاده (۱۳۹۸) «انعکاس پیشه‌ها در شعر فارسی و تمرکز بر قصاب کاشانی»؛

- زینب باغبان‌زاده آرانی، رحمت‌اله عبداله‌زاده، کامران کسایی (۱۳۹۴)، «بررسی تلمیحات دیوان قصاب کاشانی با تأکید بر تلمیحات قرآنی و اساطیری».

۱-۲ روش پژوهش

روش پژوهش حاضر به شیوه اسنادی - تحلیلی است. نگارندگان پس از بررسی و انتخاب نسخه خطی مدنظر با در نظر گرفتن مؤلفه‌هایی مانند قدمت، صحت، اصالت و استقلال، نسخه موجود در کتابخانه نور عثمانیه را (به شماره ۳۸۶۷) برای نسخه اساس نسبی برگزیدند. این نسخه حداکثر شرایط فوق‌الذکر را به نسبت سایر نسخ دارا بود. از میان روش‌های تصحیح، روش تصحیح بر مبنای تصحیح بینابین انتخاب شد و بعد از استنساخ نسخه اساس نسبی که با رعایت رسم الخط امروزی و معتبر صورت پذیرفت، مرحله مقابله با هشت نسخه دیگر به منظور ثبت و ضبط نسخه‌بدل‌ها به اجرا درآمد.

پژوهش حاضر با توجه به نسخه نور عثمانیه ترکیه به شماره ۳۸۶۷ و دیگر نسخه‌های موجود از این اثر، نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه مجلس (چهار نسخه)، کتابخانه آیت الله مرعشی و نسخه کتابخانه تاجیکستان، به صورت بینابینی بررسی و مقایسه می‌شود.

در بررسی اثر، تلاش بر این است که با خوانش متن دیوان قصاب کاشانی براساس نسخه نور عثمانیه و مقابله با سایر نسخ موجود و ضبط نسخه‌بدل‌ها و انتخاب بهترین گزینه با حفظ ضوابط و علائم نگارشی و مقدمه‌ای کامل درباره معرفی اثر، ویژگی‌های نسخه، روش کار و معرفی قصاب کاشانی در اختیار علاقمندان و پژوهشگران قرار گیرد و جایگاهی نو به دیوان قصاب ببخشد.

۲- معرفی نویسنده

سعید قصاب کاشانی از شاعران نام‌آور دوره صفویه بوده است؛ همانطور که در تذکره‌ها

آمده، تخلص او در شعر قصاب بوده که با شغل و حرفه‌اش مناسبت داشته است. به‌غیر از قصاب کاشانی، پنج نفر دیگر با این تخلص در تذکره‌الشعرا و مآخذ دیگر معرفی شده‌اند که چهار نفر شاعر و یک نفر عارف است؛ از آن جمله است: امیربیک قصاب اصفهانی؛ قصاب گیلانی؛ میرزا ابوالحسن یغمای جندقی که غزلیاتی در هجو مطایبه با تخلص قصابیه ساخته است؛ قصاب یزدی، ابوالعباس معروف به قصاب (اهل آمل و از عرفای قرن چهارم) (فرخیار، بی‌تا: ۱۳۰).

جلالی در معرفی قصاب اینچنین آورده است: «سعید قصاب کاشانی متخلص به «قصاب» از شاعران قرن دوازدهم هجری خطه کاشان است» (جلالی، ۱۳۸۷: ۵۳) و خود قصاب در بیتی به زادگاه خود چنین اشاره می‌کند:

قصاب آمده است ز کاشان به زیر خاک سنگی که نرخ گوهر آمل شکسته است
(نور عثمانیه: ۴۶)

سال تولد او در هیچ‌یک از تذکره‌ها درج نشده است و از دیوان او نیز اطلاعاتی در این زمینه به دست نیامد؛ ولی جواهری وجدی در مقدمه دیوان قصاب چنین نوشته است: «او در سال ۱۱۰۳ ه. ش. در کاشان متولد شد و در کهنسالی پیشه خود را ترک کرد و به مشهد رفت و در همانجا در سال ۱۱۶۵ ه. ش. بدرود حیات گفت و به خاک سپرده شد.

قصاب از جفای سپهر آمدم به تنگ بر درگه امام رضا می‌برم پناه

(قصاب، ۱۳۶۳: به نقل از جواهری وجدی، ۱-۱۴)

همچنین پرتو بیضایی درباره سال تولد قصاب در مقدمه دیوان نوشته است: «از دوران زندگی قصاب کاشانی اطلاع چندانی در دست نیست و اغلب تذکره‌نویسان سال درگذشت او را پیش از ۱۱۶۵ ه. ق، یعنی چند سالی پیش از نگارش تذکره حزین درج کرده‌اند و در تذکره‌های مختلف مخصوصاً در مقدمه تذکره حزین لاهیجی تواریخی برای سال درگذشت قصاب ذکر شده که قطع‌یقین به حقیقت نزدیک نیست؛ زیرا سال درگذشت او را بین پنجاه

تا شصت سالگی تخمین زده‌اند» (پرتو بیضایی، ۱۳۳۸: ح). حزین لاهیجی در تذکره خود قصاب کاشانی را بدینگونه معرفی می‌کند: «سعید قصاب - شعر بسیاری از مردم حفظ داشت و به مجلس شعرا رفته، در گفتن غزل‌ها با ایشان موافقت کردی، مکرر شعر خود را در خدمت مرحوم میرزا صائبا خوانده و با آنکه خط و سواد نداشت، دیوان اشعارش بیست هزار بیت باشد. هرگز در قوافی و استعمال لفظ به موقع خود، غلط نکردی و سلیقه‌اش با عدم بضاعت از عهده ربط کلام و روانی سخن برآمدی. در مراتب دیگر خود فوق طاقت موزونان صاحب سواد است. ابیات خوب که آن را با کلام شاعر، چندان فرقی نباشد، دارد» (حزین لاهیجی، ۱۳۳۴: ۱۲۰).

تخلص شاعر برگرفته از پیشه اوست؛ به طوری که بارها در دیوانش به این مطلب و اصطلاحات مربوط به این شغل اشاره کرده است. نمونه‌هایی از آن به قرار زیر است:

گوسفند او منم قصاب در این روزگار می‌نماید دیر قربانم نمی‌دانم چرا
(نور عثمانیه: ۱۶)

شفیعی کدکنی درباره قصاب کاشانی می‌نویسد: «یکی از شاعران این دوره (عصر صفوی) که تخلص خود را از شغلش گرفته، قصاب کاشانی است. این قصاب اشعاری خواندنی و دلپذیر گفته که در آنها عناصر زندگانی یک کاسبکار در هر صحنه نمایان می‌شود. در یکی از غزل‌های مشهورش که برخی از ابیات آن ضرب‌المثل شده می‌گوید:

دندان که در دهان نبود خنده نابجاست دکان بی متاع چرا واکنند کسی
دنیا و آخرت به نگاهی فروختیم سودا چنین خوش است که یکجا کند کسی
در این دو بیت که خیلی زود ضرب‌المثل شدند، جنبه‌هایی از زندگانی مردی کاسب - دکان، متاع، معامله، یکجا - را می‌توان دید و در برخی از تشبیه‌های او، عناصر شغل قصابی به چشم می‌آید؛ برای مثال در این بیت که می‌گوید:

قصاب! دور دیده ز مژگان شوخ او از هر طرف ز بهر دل ما قناره ای است»
(شفیعی کدکنی، ۱۳۹۶: ۵۱-۵۲)

عباسی در مقدمه تصحیح دیوان قصاب می‌نویسد: «از استادان ناموری که قصاب افتخار تلمذ از حضورش را داشته، باید صائب تبریزی، شاعر نامدار و سخنور سحر معروف را نام برد که شهرتش در عصر خود جهانگیر بوده است و از بزرگان شعر و ادب جهان شمرده می‌شود» (عباسی، ۱۳۶۳: مقدمه). از معاصران نامدار قصاب کاشانی «باید مورخ معروف عصر صفوی (پایان عهد صفوی) شیخ محمد حزین را ذکر کنیم که مردی محقق و دانشمند و سیاح و سیاستمدار بوده است و تذکره و تاریخی دارد که خیلی زیاد جالب توجه است و برای محققان فوق‌العاده مهم و شایان توجه می‌باشد» (همان: ۱۴).

به‌ظاهر قصاب کاشانی در شهر خود از ظلم و جور ظالمان و روزگار به تنگ آمده است و به همین دلیل قصد ترک وطن کرده است. او در بیتی آورده است:

عاقبت قصاب ظلم خصم و جور روزگار
از وطن برکنده بنیادت بین احوال چیست
(نور عثمانیه: ۲۷)

چنانکه از منابع برمی‌آید، قصاب کاشانی در اواخر عمر پیشه خود را رها کرده و به مشهد رفته است و تا پایان عمر آنجا مانده و در همانجا دفن شده است (همان: ز).

– مذهب قصاب کاشانی

قصاب کاشانی شاعری مسلمان و بدون شک پیرو مذهب شیعه است. نمونه‌های اظهار ارادت او نسبت به پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) در دیوان او دیده می‌شود. از جمله سروده‌های او در وصف حضرت محمد (ص) و عید قربان، غزل ۲۹۶ دیوان اوست:

ز عکس پرتو او شد چراغ نه فلک روشن
شب معراج چون گردید تابان ماه تابانش
شفیع روز محشر ماه روی والضحی یعنی
محمد آن که ایزد بود در قرآن ثناخوانش
(آستان: ۴۴)

علاوه بر آن حبّ قصاب کاشانی به ائمه اطهار موجب نقل حدیث از حضرت علی (ع)، اظهار ارادت فراوان به خاک کربلا، طلب شفاعت از امام حسین (ع) و توسّل به امام رضا (ع)

شده است که نمونه‌های شعری آن به صورت زیر است:

می خوری قصاب بر آل نبی باشد حرام از زبان احمد مختار می‌گویم حدیث

(نور عثمانیه: ۲۷)

قصاب کاشانی از بسیاری شاعران مانند حافظ، سعدی، وحشی بافقی، فروغی بسطامی، صائب، مخلص کاشانی، صالح کاشی و... در سرایش اشعارش استقبال کرده است؛ اما بررسی دیوان او نشان می‌دهد که در درج مضمون و عبارت چندان امانت‌دار نیست.

قصاب کاشانی فقط در صورت استقبال از اشعار حافظ از او نام می‌برد و در صورتی که اصطلاح، ترکیب و عبارت، یا مضمونی را از شاعری دیگر وام گرفته باشد، خود را ملزم به اشاره به نام آن شاعر نمی‌داند. در بیت زیر می‌بینیم که در ضمن تضمین مصرعی از حافظ، نام او را نیز درج کرده است:

نگه به جانب قصاب کن که حافظ گفت «اگر تو زهر دهی به که دیگران تریاک»

(همان: ۶۵)

۳- معرفی نسخه‌ها

در پژوهش حاضر تصحیح دیوان قصاب کاشانی براساس هشت نسخه خطی انجام شده است. نسخ متعددی که از قصاب کاشانی در دسترس است، به قرار زیر است:

الف) نسخه کتابخانه مجلس (مع ۱)

این نسخه که به شماره ثبت ۱۱۸۵/۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ثبت شده، به خط نستعلیق در ۲۴۱ برگ نوشته شده است و جزئی از یک مجموعه است که دیوان مجذوب تبریزی، دیوان صفی، دیوان قصاب کاشانی، دیوان تجلی و دیوان تنها را در بر می‌گیرد. در برگ نخست این دست‌نوشته تصویر دو مهر دیده می‌شود که عبارت سلطان‌علی خان بر آن نقش بسته است. دیوان قصاب کاشانی در فاصله برگ‌های ۱۵۸-۱۸۱ این نسخه درج شده است و حدوداً شامل ۸۰۰ بیت است. ابعاد صفحات ۱۴/۵×۲۷ سانتی‌متر و هر

صفحه شامل ۱۷-۱۸ بیت است. کاتب نسخه فردی به نام درویش مولانا محبت است و از آغاز تا پایان نسخه با خطی یکسان نوشته شده است. این دست‌نوشته بدون تاریخ کتابت است و مطابق تشخیص کارشناسان کتابخانه مجلس می‌باید متعلق به اواخر قرن یازدهم یا اوایل قرن دوازدهم هجری قمری باشد. جلد نسخه تیماجی نیم ضربی، کاغذ آن کشمیری و به قطع وزیری است. تمام متن این دست‌نوشته با مرکب سیاه‌رنگ کتابت شده است. این نسخه ردیف «الف - د» غزل‌ها را در بر می‌گیرد.

آغاز:

الهی بهر حمدت قوتی بخشا زبانه را ز آب این گهر لبریز کن درج دهانم را
انجام:

جان سپاری گر هوس داری به قصاب ای نگار

امر کن تا آن که قربان تو باشد آن کند

برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این اثر به این شرح است:

- صفت اشاره، متصل به اسم بعد از خود نوشته شده است.
- گاهی کلمات مستقلی که در کنار هم نوشته شده‌اند، بدون دلیل به صورت متصل کتابت شده است.
- در جمع‌بستن واژه با «های» بیان حرکت به شیوه سبک قرن هفتم «ه» حذف شده است.
- نون نفی فعل به صورت «نه» و جدا نوشته شده است.
- هنگام اتصال علامت تفضیل «تر» به کلمات مختوم به صامت «ت»، ادغام صورت گرفته است.
- گاهی حرف ندا متصل به منادا نوشته شده است.
- حرف «چه» در بیشتر اوقات به صورت «چو» نوشته شده است.

- حرف «بی» همیشه متصل به واژه بعد از خود نوشته شده است. این دست‌نوشته بدون غزل‌های ۱۱-۱۳، ۱۸، ۴۲-۵۷، ۱۱۳، ۷۲-۱۰۸، ۱۲۴-۱۲۱، ۱۳۷-۱۳۵، ۴۳۵-۴۳ و مسمط‌هاست.

ب) نسخه کتابخانه مجلس (مج ۲)

این نسخه که به شماره ثبت ۱۸۹۷۳/۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ثبت شده، به خط نستعلیق هندی در ۱۱۸ برگ نوشته شده است. این نسخه شامل قصاید و غزلیات است و با دیوان صفی چرکسی / صفی‌قلی‌بیک صحافی شده است. در برگ نخست این دست‌نوشته تصویر دو مهر دیده می‌شود که عبارت عبده رضاقلی ۱۲ بر آن نقش بسته است. دیوان قصاب کاشانی در فاصله برگ‌های ۲۶-۱۱۸ این نسخه درج شده است. ابعاد صفحات ۲۴×۱۲/۵ سانتی‌متر و هر صفحه شامل ۱۷ بیت است و در پایان افتادگی دارد. این دست‌نوشته به مرکب سیاه‌رنگ تحریر شده است. نسخه بدون نام کاتب و تاریخ کتابت است و مطابق تشخیص کارشناسان کتابخانه مجلس می‌باید متعلق به قرن دوازدهم یا قرن سیزدهم هجری قمری باشد. جلد نسخه، مقوایی آبی‌رنگ و عطف پارچه‌ای قرمز است. مطابقت رکابه‌ها نشان می‌دهد که این دست‌نوشته در برگ ۱۰ الف رکابه فرق دارد و برگ ۴ الف و ۶۲ ب واجد افتادگی است.

آغاز:

منم که طالع محنت نصیب بی‌کس شیدا پریشان‌خاطری بگشته بختی بر سر و پا

انجام:

میتوانی گشت از نظاره قصاب را گر شکرخندی برای خون‌بها آورده

برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این اثر به این شرح است:

- در جمع‌بستن واژه با «های» بیان حرکت به‌شیوه سبک قرن هفتم «ه» حذف شده است.

- «می» مضارع متصل به فعل نوشته شده است.
- «گ» بدون سرکش و به صورت «ک» کتابت شده است.
- حرف «بی» همیشه متصل به واژه بعد از خود نوشته شده است.
- صفت شمارشی «یک» در اغلب اوقات متصل به واژه پس از خود نوشته شده است.
- در برخی اوقات «ن» نفی جدا از فعل نوشته شده است.
- صفت شمارشی «یک» در اغلب اوقات متصل به واژه پس از خود نوشته شده است.
- «ی» نکره در اتصال به کلمات مختوم به «ه» به صورت «ء» بر روی «ه» کتابت شده است.

- حرف اضافه «به» در اغلب اوقات متصل به واژه پس از آن نوشته شده است.
 - در برخی اوقات صیغه سوم شخص فعل ماضی نقلی با حذف «ه» همراه است.
 - علامت مفعولی «را» متصل به مفعول نوشته شده است.
- این دست‌نوشته بدون غزل‌های ۷۲، ۱۲۰، ۱۰۷، ۹۷، ۱۷۸-۱۸۱، ۲۳۳-۲۴۲، ۳۰۵، ۳۱۰-۴۳۵، ۱۴۸، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۹، ۱۳۱، ۱۳۶ و مسمط‌هاست.

ج) نسخه کتابخانه مجلس (مج ۳)

این دست‌نوشته به شماره ثبت ۸۱۷۳/۱۵۰ در کتابخانه مجلس ایران به ثبت رسیده است. این نسخه جزئی از یک مجموعه است که در صفحات ۵۶۸-۵۶۹ آن دربردارنده ۳ غزل از دیوان قصاب کاشانی است. خط نسخه نستعلیق است. نام کاتب و تاریخ کتابت درج نشده است. متن با مرکب سیاه نوشته شده است. بخشی از غزل نخست در متن و ادامه آن در حاشیه آمده است. غزل دوم به صورت کامل در حاشیه نوشته شده است و ابیات آغازین غزل سوم در حاشیه نوشته شده و ادامه آن در صفحه بعد در متن نوشته شده است.

آغاز:

عشقبازان جمله گلچین گلستان تواند گلرخان خر سر دیوار بستان تواند

پایان:

در قصرهای خلد قدم می‌توان نهاد قصاب اگر زیارت دل‌ها کند کسی

مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این نسخه به قرار زیر است:

- «می» مضارع متصل به فعل نوشته شده است.
- علامت جمع متصل به کلمه پیش از خود نوشته شده است.
- گاهی صیغه سوم شخص فعل ماضی نقلی با حذف «ه» همراه است.
- حرف اضافه «به» متصل به کلمه پس از خود نوشته شده است.
- علامت مفعولی «را» متصل به مفعول نوشته شده است.

بررسی متن نشان می‌دهد که دست‌نوشته «مج» تنها شامل غزل‌های ۳۹۱، ۴۲۴ و ۱۷۳ دیوان قصاب کاشانی است.

د) نسخه مجلس ۴

این نسخه که به شماره ثبت ۲۱۲۷۵۲ و شماره قفسه ۱۹۸۶۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ثبت شده، به خط نستعلیق در ۱۵۸ برگ نوشته شده است. در برگ نخست این دست‌نوشته دو تاریخ ۱۹۶۶ و ۱۳۳۴ درج شده است. ابعاد صفحات ۱۴/۵×۲۷ سانتی‌متر و هر صفحه شامل ۱۲ بیت است. از کاتب نسخه در هیچ‌کجای این اثر نام برده نشده است. از آغاز تا پایان نسخه با خطی یکسان نوشته شده است. این دست‌نوشته بدون تاریخ کتابت است و مطابق تشخیص کارشناسان کتابخانه مجلس می‌باید متعلق به اواخر قرن یازدهم یا اوایل قرن دوازدهم هجری قمری باشد. جلد نسخه، تیماجی نیم‌ضربی، کاغذ آن کشمیری و به قطع وزیری است. تمام متن این دست‌نوشته با مرکب سیاه‌رنگ کتابت شده است.

آغاز:

شمع بزم دل رود مستانه در صحرا نیاید در نظر پیدا ز پر پروانه در صحرا

انجام:

از هم‌رهی شب‌نم و از گریه بلبل از برگ سفر نیست تهی دامن یک گل
آسوده همین آب روان است درین باغ

برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این اثر به این شرح است:

- صفت اشاره متصل به اسم بعد از خود نوشته شده است.
- گاهی کلمات مستقلی که در کنار هم نوشته شده‌اند، بدون دلیل به صورت متصل کتابت شده است.
- در جمع‌بستن واژه با «های» بیان حرکت به شیوه سبک قرن هفتم، «ه» حذف شده است.
- نون نفی فعل به صورت «نه» و جدا نوشته شده است.
- هنگام اتصال علامت تفضیل «تر» به کلمات مختوم به صامت «ت»، ادغام صورت گرفته است.
- گاهی حرف ندا متصل به منادا نوشته شده است.
- حرف «بی» همیشه متصل به واژه بعد از خود نوشته شده است.
- حرف «ه» از جزء مفعولی فعل ماضی نقلی حذف شده است.
- در اتصال انواع «ک» اعم از تصغیر و تحبیب به واژه‌ها، حرف «ه» میان واژه و «ک» افزوده شده است.
- صفت شمارشی «یک» اغلب متصل به واژه بعد از خود نوشته شده است.
- همزه «است» در اتصال به واژه‌های مختوم به صامت‌ها و مصوت «ی» حذف شده است.
- حرف اضافه «به» اغلب به واژه بعد از آن متصل شده است.
- «می» مضارع اغلب متصل به جزء فعلی نوشته شده است.
- در اغلب اوقات «را» مفعولی متصل به مفعول نوشته شده است.

- «گ» بدون سرکش و به صورت «ک» کتابت شده است.

این دست‌نوشته بدون غزل‌های ۱-۱۹، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۷، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۹، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۳۰۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۴۰۰، ۴۰۲، ۴۰۷، ۴۱۱، ۴۱۶، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵ است.

هـ) نسخه آستان قدس رضوی (مش)

این نسخه به شماره ثبت ۴۷۳۳۲ در کتابخانه آستان قدس رضوی به ثبت رسیده و در ۱۱۳ برگ کتابت شده است. جلد نسخه تیماجی و بر کاغذ نخودی است. خط نسخه نستعلیق شکسته است. هر صفحه این نسخه شامل ۱۲-۱۰ بیت است. این دست‌نوشته به مرکب سیاه‌رنگ تحریر شده است. نسخه بدون نام کاتب و تاریخ کتابت است. ۱۱۶ برگ دارد و در آغاز و پایان، افتادگی دارد. این دست‌نوشته با غزلی با ردیف مختوم به «ت» آغاز شده و با مسمطی ناقص مختوم به بند «فریاد که گوش تو گران است در این باغ» پایان یافته است. مطابقت رکابه‌ها نشان می‌دهد که در متن دست‌نوشته افتادگی وجود ندارد.

آغاز:

آتشی نیست جگر سوزی ما را در کار کرد چون رنگ به رخسار تو تغییر بس است

انجام:

خاموش منشین گر بر جانان رسلی هست حیران ز چه چو سر هر چشمه پلی هست
بس راز نهان بر لب هر جام ملی هست صد رنگ سخن بر لب هر برگ گلی هست

فریاد که گوش تو گران است در این باغ

مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این نسخه به شرح زیر است:

- حرف اضافه «به» در اغلب اوقات متصل به واژه پس از آن نوشته شده است.
 - «ی» نکره در اتصال به کلمات مختوم به «ه» به صورت «ء» بر روی «ه» کتابت شده است.
 - پیشوند «بی» در اغلب اوقات متصل به کلمه پس از خود نوشته شده است.
 - «می» مضارع اغلب متصل به جزء فعلی نوشته شده است.
 - گاهی «ن» نفی و «ب» امر جدا از فعل نوشته شده است.
 - صفت شمارشی «یک» در اغلب اوقات متصل به واژه پس از خود نوشته شده است.
 - اغلب، صفت اشاره متصل به واژه پس از خود نوشته شده است.
 - «تر» تفضیل در اتصال به کلمات مختوم به «ت» ادغام شده است.
- این دست‌نوشته بدون غزل‌های ۹۵-۱، ۱۰۸، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۴۸، ۲۲۹، ۲۳۵-۲۳۳، ۲۳۸، ۲۴۲، ۳۰۵، ۳۵۵، ۳۵۸، ۴۰۲، ۴۰۷، ۴۱۱ و ۴۱۶ و مسمط‌های ۸ و ۹ است.

(و) نسخه کتابخانه تاجیکستان (تا)

این نسخه شامل ۱۰۶ برگ و به شماره ۵۵۳ در انستیتو دست‌نویس‌های شرقی فرهنگستان علوم تاجیکستان ثبت شده است و بدون تاریخ کتابت و نام کاتب است. این دست‌نوشته به غزلی با ردیف مختوم به «الف» آغاز شده و به مسمطی مختوم به بند «دلدار همین کار همین بار همین است» ختم شده است. همچنین دو بیت در پایان این دست‌نوشته پس از پایان مسمط آمده است که به نظر می‌رسد کاتب نوشته باشد. این ابیات چنین است:

روزی که ناشادی و نه شیون ماند نه دست، قلم، نه جان و نه تن ماند
بر خاطر دوستان دهد یاد مرا خطی که به یادگاری از من ماند

اندازه صفحات این دست‌نوشته ۲۱ سانتی‌متر و هر صفحه شامل ۱۰-۱۳ بیت است. مطابقت رکابه‌ها در این دست‌نوشته نشان می‌دهد که این دست‌نوشته بدون افتادگی است. آغاز:

الهی بهر حمدت قوتی بخشا زبانم را ز آب این گهر لبریز کن درج دهانم را
انجام:

ناصر نکند منع دل خسته خود را روزی که نمودند رصد ارض سما را
بگذار بدرد جگر سوخته ما را قصاب من سوخته بی سر و پا را

دلدار همین، کار همین، یار همین است

مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این دست‌نوشته به شرح زیر است:

- «می» مضارع اغلب متصل به فعل نوشته شده است.
 - پیشوند «بی» در اغلب اوقات متصل به واژه پس از خود نوشته شده است.
 - همزه «است» در اتصال به واژه‌های مختوم به «ی» و صامت‌ها حذف شده است.
 - حرف اضافه «به» همیشه متصل به واژه بعد از خود نوشته شده است.
 - صفت اشاره در برخی اوقات متصل به کلمه بعد از خود نوشته شده است.
 - «نه» نفی در برخی اوقات جدا نوشته شده است.
 - در اغلب اوقات «را» مفعولی متصل به مفعول نوشته شده است.
 - «گ» بدون سرکش و به صورت «ک» کتابت شده است.
- این دست‌نوشته بدون غزل‌های ۶-۷، ۱۱-۱۳، ۱۳۵-۱۳۷، ۱۹۳-۱۹۵، ۱۸، ۲۸-۳۳، ۳۰، ۴۲-۵۷، ۱۰۸-۱۱۳، ۱۲۰-۱۲۴، ۷۲، ۲۰۲-۲۲۳، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۵۰-۲۵۱، ۲۶۲-۲۶۳، ۳۰۰، ۳۴۰-۳۵۶، ۳۵۸، ۳۷۲-۳۷۸، ۲۸۵-۲۸۷، ۴۱۶، ۴۲۸-۴۳۵ و مسمط‌های ۱، ۲، ۴، ۵ و ۹ است.

ز) نسخه کتابخانه مرعشی (مر)

این دست‌نوشته به شماره ثبت ۱۵۰۰۶ کتابخانه آیت‌الله مرعشی به ثبت رسیده و در ۱۱۲ برگ بر کاغذ فرنگی کتابت شده است. هر صفحه این نسخه شامل ۱۳ تا ۱۴ بیت است. اطراف ابیات شامل حاشیه نویسی‌هایی است که اغلب با متن است. متن با مرکب سیاه نوشته شده است و ابعاد هر صفحه ۲۲ × ۱۸ سانتی‌متر است. این نسخه بدون نام کاتب و تاریخ کتابت است. اصلی بی‌ارتباط است و بعدها مالکین نسخه به آن افزوده‌اند. این نسخه در بسیاری از صفحات آسیب‌دیدگی‌هایی مانند پارگی صفحات، پخش مرکب، آب‌خوردگی و موربانه‌خوردگی دارد.

این دست‌نوشته ناقص‌الأول و ناقص‌الآخر است. ابیات با ردیف «الف» آغاز شده است و به ردیف «ی» ختم می‌شود. مطابقت رکابه‌ها نشان می‌دهد که این دست‌نوشته در برگ ۱۱۲ اب افتادگی دارد.

آغاز:

[تا] گشود از بهر گفتار او لب خاموش را در شکر آمیخت آن لعل زمرد پوش را

پایان:

[آبروی] گل در این گلزار از یک خنده ریخت

سعی کن در این چمن چون غنچه تا در هم شوی

مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این نسخه به شرح زیر است:

- گاهی صیغه سوم شخص فعل ماضی نقلی با حذف «ه» همراه است.
- گاهی صفت اشاره، متصل به اسم بعد از خود نوشته شده است.
- حرف «چه» در بیشتر اوقات به صورت «چو» نوشته شده است.
- در جمع‌بستن واژه با «های» بیان حرکت به‌شیوه سبک قرن هفتم، «ه» حذف شده است.

- حرف اضافه «به» متصل به کلمه پس از خود نوشته شده است.
 - گاهی «ب» امر و «ن» نفی جدا از فعل نوشته شده است.
 - «می» مضارع اغلب متصل به فعل پس از خود نوشته شده است.
- این دست‌نوشته بدون غزل‌های ۸-۱، ۲۰-۱۹، ۴۱، ۶۸، ۱۲۰، ۱۸۵-۱۸۰، ۲۳۶-۲۳۳، ۳۰۵ و ۳۲۹ است.

ح) نسخه کتابخانه نور عثمانیه ترکیه (اساس نسبی)

نسخه حاضر شامل ۱۰۴ برگ، به شماره ثبت در ۳۸۶۷ در کتابخانه نور عثمانیه شهر استانبول ترکیه به ثبت رسیده است. صفحات دست‌نوشته مجدول و طلاکوب و جلد آن تیماج است. ابعاد صفحات این دست‌نوشته ۱۹ سانتی‌متر است. تاریخ کتابت این نسخه در پایان آن سال ۱۱۴۲ هـ ق درج شده است. نام کاتب در این دست‌نوشته درج نشده و نسخه به دستور احمد آقا باش باق قول آغاسی و در دارالسلطنه تبریز تحریر شده است.

در آغاز دست‌نوشته تصویر دو مهر دیده می‌شود که به درستی خوانده نمی‌شود؛ همچنین عبارتی پیش از آغاز دست‌نوشته آمده است که متضمن وقف این نسخه به نام «ابوالنجیب عثمان خان» است و این عبارت چنین است:

«هذا وقف ظل الله المخصص و النور اللامع المشخص السلطان ابن السلطان السلطان ابوالنجیب عثمان خان ابن السلطان مصطفی خان و فقه الله فی حل رموز الانام و جعل الطاقه سائره علی العباد و بالسلام و انا الداعی لدولته الحاج ابراهیم حنیف المفتش باوقاف الحرمین الشریفین غفرله».

آغاز:

الهی بهر حمدت قوتی بخشا زبانم را ز آب این گهر لبریز گردان درج دهانم را

انجام:

«تمت الدیوان بعون الملک المستعان به تاریخ شانزدهم شب یکشنبه شهر رجب المرجب

فی سنه ۱۱۴۲ حسب الفرموده عالی قدر والامقدار احمد آقای باش باق قول آغاسی در دارالسلطنه تبریز گلریز. تمت بالخیر».

مهم‌ترین ویژگی‌های رسم‌الخطی این نسخه به صورت زیر است:

- حرف «ه» از جزء مفعولی فعل ماضی نقلی حذف شده است.
- در اتصال انواع «ک» اعم از تصغیر و تحبیب به واژه‌ها، حرف «ه» میان واژه و «ک» افزوده شده است.
- صفت شمارشی «یک» اغلب متصل به واژه بعد از خود نوشته شده است.
- همزه «است» در اتصال به واژه‌های مختوم به صامت‌ها و مصوت «ی» حذف شده است.

- حرف اضافه «به» اغلب به واژه بعد از آن متصل شده است.

- «می» مضارع اغلب متصل به جزء فعلی نوشته شده است.

- پیشوند «بی» اغلب متصل به واژه پس از آن نوشته شده است.

بررسی متن نشان می‌دهد که این دست‌نویس بدون غزل‌های ۴۲-۵۴، ۵۷، ۷۲، ۱۱۳-۱۰۸،

۱۲۴-۱۲۱، ۱۳۷-۱۳۵، ۲۲۳-۲۰۲، ۲۲۹، ۲۳۸-۲۳۹، ۲۴۲، ۲۵۱-۲۵۰، ۲۶۳-۲۶۲، ۲۹۱، ۳۰۰،

۳۳۹-۳۵۶، ۳۵۸، ۳۷۲-۳۷۸، ۳۸۵-۳۸۷، ۴۰۲، ۴۰۷، ۴۱۱، ۴۱۶، ۴۳۵-۴۲۹ و مسمط ۱ است.

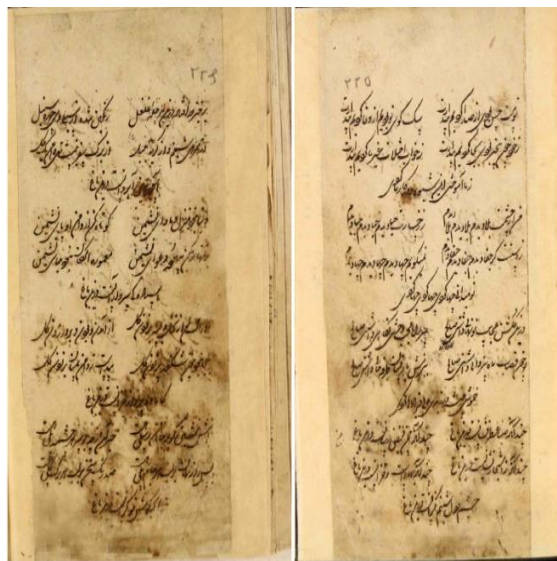
تصویر ۱-۲

برگ پایانی دست‌نوشته کتابخانه نور عثمانیه (ن)

تصویر ۱-۱

برگ نخست دست‌نوشته کتابخانه نور عثمانیه (ن)

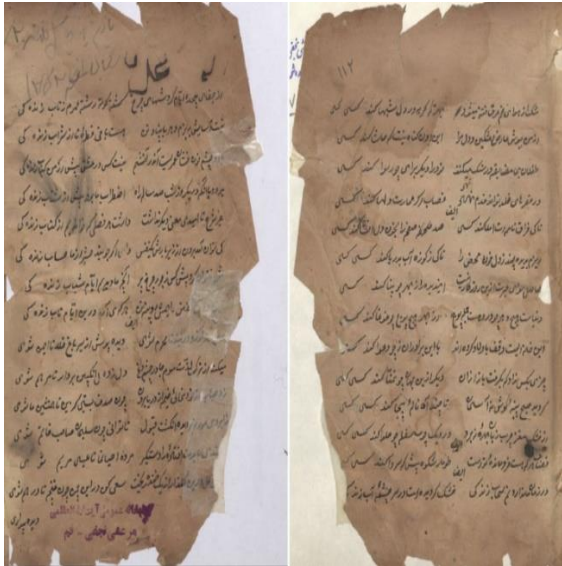
تصویر ۱-۴

برگ پایانی دست‌نوشته کتابخانه آستان قدس رضوی (ا)

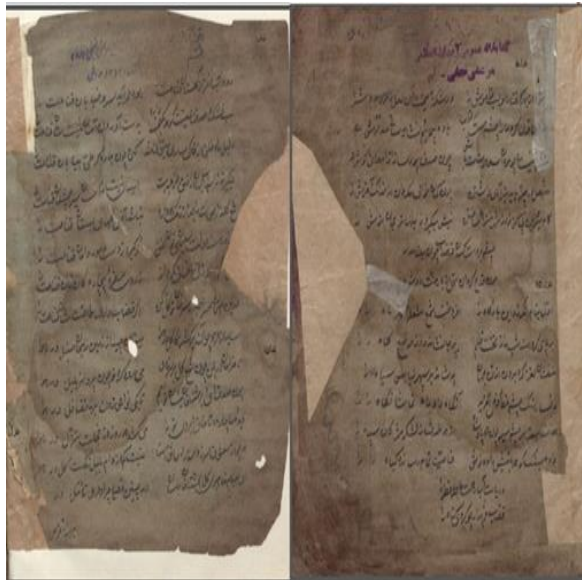
تصویر ۱-۳

برگ نخست دست‌نوشته کتابخانه آستان قدس رضوی (ا)

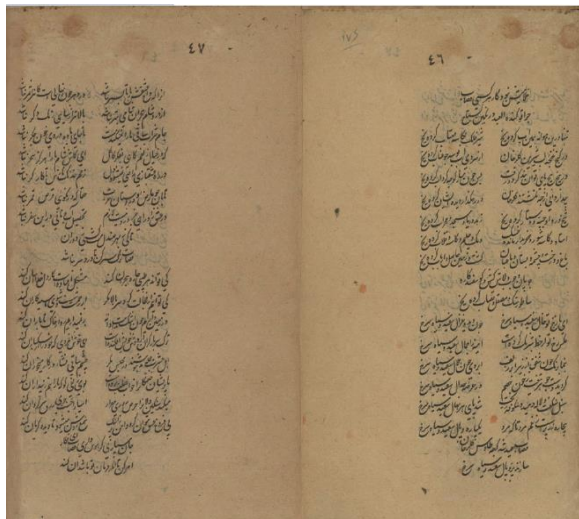
تصویر ۱-۶

برگ نخست دست‌نوشته آیت‌الله مرعشی (مر)

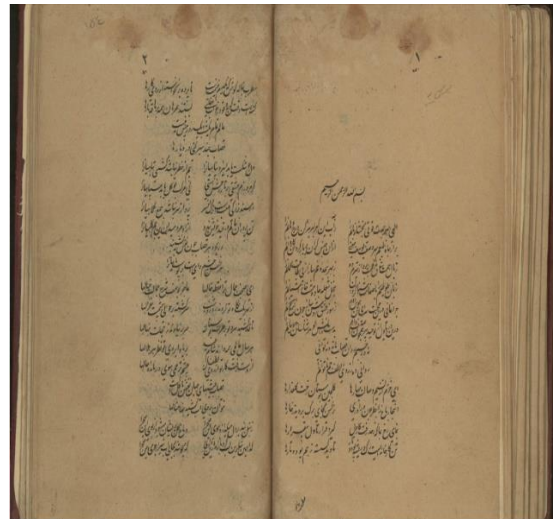
تصویر ۱-۵

برگ پایانی دست‌نوشته کتابخانه آیت‌الله مرعشی (مر)

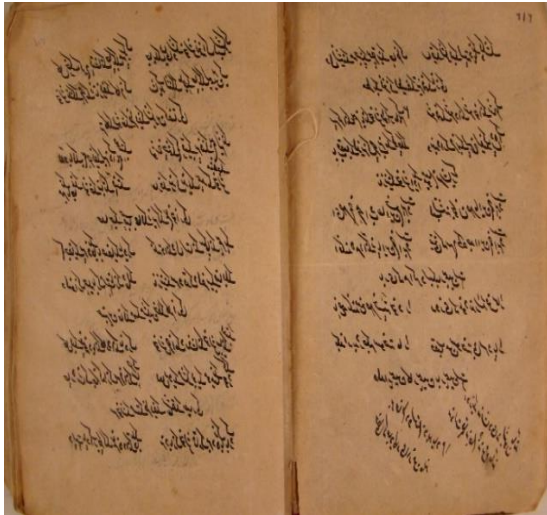
تصویر ۱-۸

برگ پایانی دست‌نوشته مجلس (مج ۱)

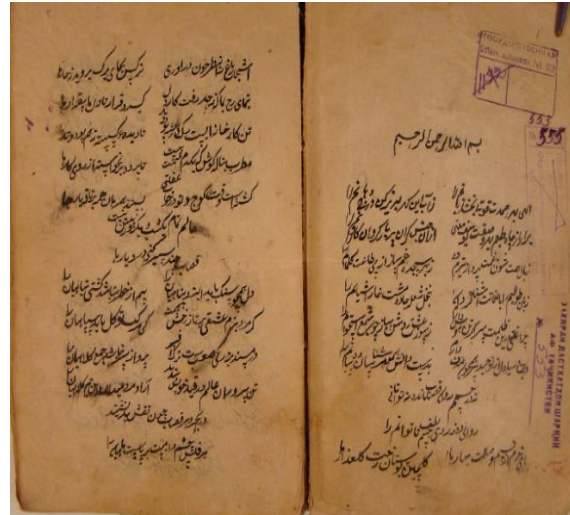
تصویر ۱-۷

برگ نخست دست‌نوشته مجلس (مج ۱)

تصویر ۱۰-۱

برگ پایانی دست‌نوشته تاجیکستان (تا)

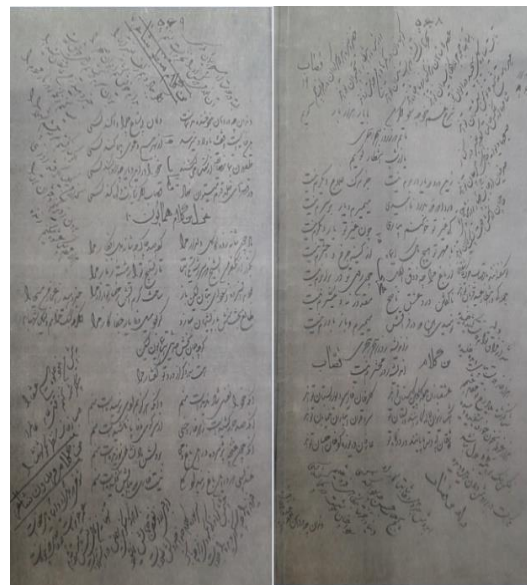
تصویر ۹-۱

برگ نخست دست‌نوشته تاجیکستان (تا)

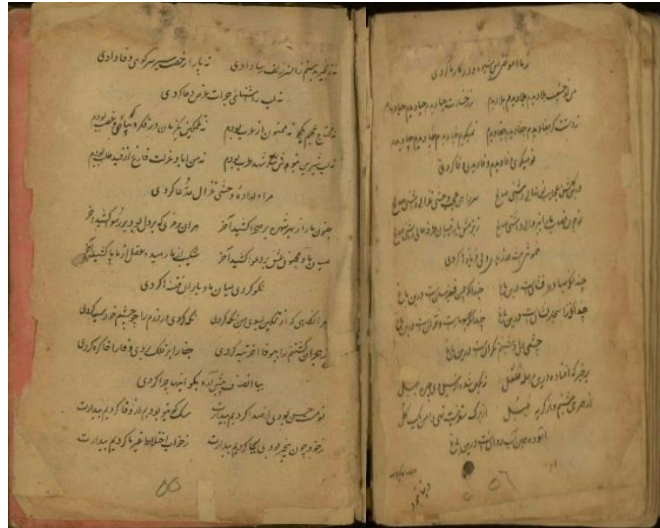
تصویر ۱۲-۱

برگ نخست دست‌نوشته مجلس (مج ۴)

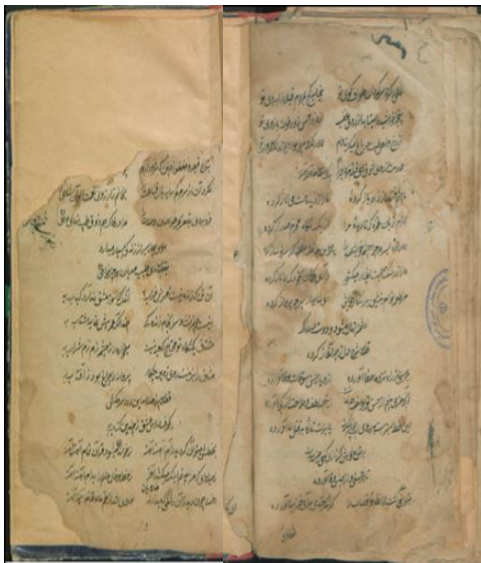
تصویر ۱۱-۱

دست‌نوشته کتابخانه مجلس (مج ۳)

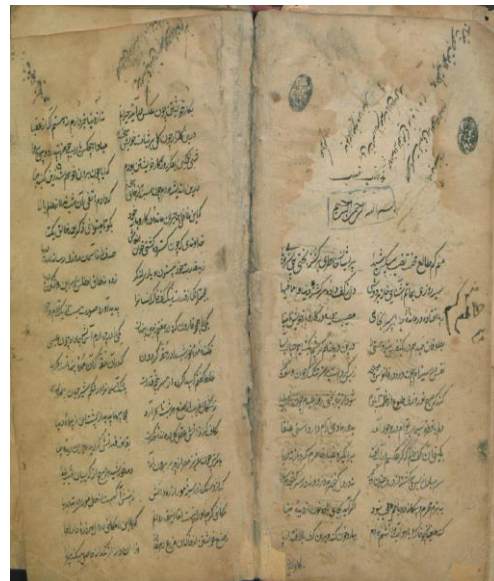
تصویر ۱۳-۱

برگ پایانی دست‌نوشته مجلس (مج ۴)

تصویر ۱۵-۱

برگ پایانی دست‌نوشته مجلس (مج ۲)

تصویر ۱۴-۱

برگ نخست دست‌نوشته مجلس (مج ۲)

در این بخش از مقاله به مقایسه تطبیقی ویژگی‌های تصحیحات پیشین دیوان قصاب کاشانی و تصحیح حاضر خواهیم پرداخت و این ویژگی‌ها را ذیل چند عنوان بررسی می‌کنیم تا به نقاط قوت و ضعف تصحیحات پیشین و تفاوت‌های آنها با تصحیح حاضر پی ببریم. بدین ترتیب نخست به بررسی انگیزه‌های تصحیح خواهیم پرداخت و پس از آن دست‌نوشته‌های استفاده‌شده در هر تصحیح را بررسی می‌کنیم. در ادامه بررسی، مقدمه‌های درج‌شده در هر تصحیح، شیوه‌های تصحیح و اضافات و پیوست‌های موجود در تصحیحات به صورت مبسوط بررسی می‌شود.

۴- مقایسه تطبیقی تصحیح‌های انجام‌شده

۴-۱ مقایسه تطبیقی انگیزه‌های مصححان برای احیای دیوان قصاب کاشانی

پرتو بیضایی در مقدمه‌ای که بر دیوان قصاب کاشانی نوشته است، نخستین جرقه برای تصحیح دیوان قصاب کاشانی را رؤیت بیتی می‌داند که بالای ورودی مقبره محتشم کاشانی نوشته شده است. این بیت چنین است:

این منزل پرفیض که جای الم است بی‌فاتحه از درش گذشتن سخت است
باید به ادب گذشت زین در قصاب این جای رفیع مدفن محتشم است

به گفته پرتو بیضایی، پس از دیدن این ابیات است که میل و تلاش وی برای به دست آوردن آثار و احوال شاعر آن (قصاب کاشانی) در وی زنده شده است. پرتو بیضایی مدتی بعد با در دست داشتن دست‌نوشته‌هایی که شامل ابیات پراکنده قصاب کاشانی و بخش‌های کامل‌تری از دیوان وی بوده، به تصحیح دیوان او مشغول شده است (قصاب کاشانی، ۱۳۳۸: الف).

احمد کرمی در پیشگفتاری که در آغاز اثر خود آورده، به این نکته اشاره کرده است که با مقایسه دست‌نوشته‌ای از دیوان قصاب مازندارنی با دیوان تصحیح‌شده قصاب کاشانی به‌وسیله پرتو بیضایی متوجه شده که بسیاری از اشعار قصاب مازندارنی به‌اشتباه از آن قصاب

کاشانی دانسته شده است. او در همین پیشگفتار یادآور می‌شود که اشعار مندرج در نسخه‌ای که او به دست آورده، بیش از اشعار درج‌شده در تصحیح انجام‌شده پرتو بیضایی است و به همین سبب تصمیم گرفته است دوباره به تصحیح این اثر بپردازد (کرمی، ۱۳۷۹: ۶).

جواهری و عباسی در مقدمه دیوان خود دلیل خاصی برای تصحیح مجدد دیوان قصاب کاشانی درج نکرده‌اند؛ اما مشخص است که آنان تلاش کرده‌اند، متنی کامل‌تر از مصحح پیش از خود (پرتو بیضایی) ارائه دهند؛ اگرچه تلاش آنان با روشی که در احیای مجدد این اثر در پیش گرفته‌اند، نافرجام مانده است.

عاطفی ابتدا درباره تصحیح‌هایی که قبلاً انجام شده توضیح مختصری داده است: «نخستین بار دیوان قصاب به تصحیح و مقدمه شادروان حسین پرتو بیضایی شاعر معاصر در آذر ماه ۱۳۳۸ ه. ش به ادب‌دوستان و شیفتگان شعر پارسی عرضه شد. این دیوان در نتیجه تحقیق و مقابله و بهره‌گیری از نسخه خطی دیوان قصاب موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و جنگ‌ها و بیاض‌هایی که مرحوم پرتو خود در اختیار داشت و یا از دیگران به عاریت گرفته بود، فراهم آمد و قصاب کاشانی شاعر قرن یازدهم و دوازدهم به‌گونه‌ای بایسته و درخور معرفی گردید. شادروان پرتو از آنجا که شاعری توانا بود و به سبک هندی (اصفهان‌ی) آگاهی کافی داشت و در این شیوه داد سخن می‌داد با بصیرتی کامل تا آنجا که در توان داشت در اصلاح شکل‌نویسی‌ها و اشتباهات نسخه‌های موجود از اشعار قصاب کوشید و با توضیحات لازم نسخه‌ای شامل ۲۴۶۳ بیت ترتیب یافت. دومین بار دیوان قصاب در سال ۱۳۶۲ از سوی "مؤسسه خدمات چاپ" با مقدمه و فرهنگ لغات به وسیله‌ی آ‌محمد عباسی انتشار یافت. مقدمه این چاپ با بهره‌گیری از مقدمه چاپ نخست و بدون اشاره به آن با پیرایه‌ای دیگر نگارش یافته است و در پیرامون زندگی قصاب مطلب تازه‌ای به چشم نمی‌خورد. متن دیوان همان نسخه چاپ نخست می‌باشد که با غلط‌های چاپی آن استنساخ شده است. تنها اختلافی که چاپ دوم با چاپ نخستین دارد این است که شماره‌های غزل‌ها در چاپ دوم حذف شده و دیگر آنکه غزل شماره ۹۵ چاپ پرتو با این مطلع:

تنها در این هوا نه همین آب کرده یخ شیر فلک به کاسه مهتاب کرده یخ

این بیت و بیت بعد آن در چاپ دوم نیامده است» (عاطفی، ۱۳۹۹: ۷). در ادامه با اشاره به مقدمه پرتو می‌نویسد: «باز در صفحه ۱۷۶-۱۷۷ در چاپ دوم این عنوان دیده می‌شود: "ابیات و قصاید" تا صفحه ۲۰۷ تمام مقاطع و تخلص‌های شاعر که در غزلیات خود به کار برده به صورت تکراری به دنبال هم ضبط گردیده است. و در صفحه ۲۰۸-۲۱۲ "ابیات متفرقه" آمده است. این قسمت در پاورقی چاپ پرتو بدینگونه معرفی شده است: "اشعاری که از این به بعد نوشته می‌شود از تذکره صبح گلشن، مجموعه لطایف‌الخیال و چند جُنگ و مجموعه شخصی بنده نقل شده است"» (عاطفی، ۱۳۹۹: ۸). عاطفی در ادامه به تصحیح خود اشاره می‌کند که با توجه به دیوان خطی قصاب در کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی و متن تصحیح‌شده پرتو و دیگر مآخذ فراهم شده است. نسخه آستان قدس رضوی ۷۱ غزل بیش از نسخه چاپی پرتو دارد و ابیاتی در غزلیات یافت می‌شود که در چاپ پرتو نیست. این نسخه به نسبت کم غلط است؛ ولی باز از عیب شکل‌نویسی خالی نیست و گاهی نیز بیت نامفهوم است.

۴-۲ مقایسه تطبیقی دست‌نوشته‌های استفاده‌شده در تصحیحات پیشین و تصحیح حاضر

پرتو بیضایی برای تصحیح دیوان قصاب کاشانی از دست‌نوشته‌های زیر استفاده کرده است:

۱. سفینه‌ای شامل سی هزار بیت از اشعار شاعران متعلق به حسن وحید دستگردی با قدمتی حدود ۱۵۰ سال؛
۲. دست‌نوشته‌ای از تذکره المعاصرین حزین گیلانی؛
۳. دست‌نوشته‌ای از کتابخانه مجلس که حاوی حدود ۸۰۰ بیت از دیوان قصاب کاشانی بوده است؛
۴. بیاضی قدیمی متعلق به محمود کاخکی؛

۵. بیاضی متعلق به محمد علی برادرزاده؛

۶. تذکره صبح گلشن و دو نسخه خطی از لطایف‌الخیال موجود در کتابخانه ملی ملک و کتابخانه آقای باستانی (مفردات و ابیات متفرقه موجود در صفحات ۱۸۹-۱۸۵) (پرتو بیضایی، ۱۳۳۸: الف-ج).

پرتو بیضایی به انواع ویژگی دست‌نوشته‌های استفاده‌شده در تصحیح خود، اعم از تعداد برگ، آغاز و پایان، حواشی و نواقص احتمالی نسخه‌ها، تعداد ابیات و قالب‌های شعری موجود در هر دست‌نوشته، مشخصات کاتبان و قدمت نسخه‌ها، ویژگی‌های رسم‌الخطی دست‌نوشته‌ها، شماره ثبت نسخه‌هایی که از کتابخانه‌های عمومی دریافت شده، اشاره نداشته است و تصاویری از این نسخه‌ها نیز به متن مقدمه یا پایان کتاب پیوست نکرده است؛ به بیان دیگر آنچه در مقدمه می‌خوانیم برای دست‌یافتن به اطلاعاتی جامع درباره این دست‌نوشته‌ها کافی نیست.

جواهری برای تصحیح مجدد دیوان قصاب کاشانی حداقل از سه نسخه استفاده کرده است که از آنها به صورت زیر در متن تصحیح یاد شده است:

۱. نسخه متن (رک. جواهری، ۱۳۶۳: ۷۳)؛

۲. نسخه «پ» (رک. همان: ۲۸)؛

۳. نسخه دیگر (رک. همان: ۲۹).

ظاهراً دست‌نوشته‌ای که «نسخه متن» نامیده شده است، اساس تصحیح است و با دو نسخه دیگر و دست‌نوشته پرتو بیضایی مقابله شده است؛ اما اثری از تفاوت‌های نسخه‌بدل‌ها در پاورقی دیده نمی‌شود. به نظر می‌آید که جواهری طبق سلیقه و نظر خود آنچه را مناسب دیده، برای متن برگزیده است. جواهری در مقدمه و در پایان کتاب هیچ اطلاعاتی از این نسخه‌ها به خواننده نداده؛ حتی در مقدمه به تعداد نسخ استفاده‌شده خود نیز اشاره نکرده است و استناد ما برای تعیین تعداد نسخ با توجه به پاورقی‌هایی است که در متن آمده است.

عباسی در تصحیح خود به تعداد نسخ استفاده‌شده در تصحیحش اشاره نکرده است و مشخص نیست بر چه اساسی تصحیح خود را تنظیم کرده است.

احمد کرمی برای فراهم‌آوردن تصحیح دیوان قصاب کاشانی از دست‌نوشته‌های زیر بهره برده است:

۱. دست‌نوشته‌ای از دیوان قصاب کاشانی که از فردی افغان خریداری کرده است؛
۲. دست‌نوشته‌ای از آستان قدس رضوی؛
۳. دست‌نوشته‌ای متعلق به پدر افشین عاطفی.

در این تصحیح نیز مصحح هیچ اطلاعاتی درباره‌ی ویژگی‌های ظاهری و رسم‌الخطی در اختیار خواننده قرار نداده است؛ اما حُسن این تصحیح نسبت به تصحیحات پیشین، درج چهار صفحه از دست‌نوشته نخست در پایان کتاب است (رک. همان: ۴۸۲-۴۷۹). به نظر می‌آید که تصویر نخست به استناد درج عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» در آغاز آن، برگ نخست نسخه باشد و متن آن مشخص می‌کند که این دست‌نوشته با قافیۀ «الف» آغاز شده است؛ تصویر دوم با توجه به درج شماره ۶۶ در آن احتمالاً متعلق به برگ «۳۳» این دست‌نوشته است؛ اما مشخص نیست که دو تصویر دیگر متعلق به کدام بخش از نسخه یادشده است.

عاطفی در تصحیح دیوان در سرانجام مقدمه به نسخه‌های استفاده‌شده‌اش به‌اختصار اشاره کرده است:

الف) دیوان قصاب کاشانی، نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی. این نسخه از کتب وقفی مرحوم میرزا رضاخان نائینی و احتمالاً در قرن ۱۲ کتابت شده است. قسمت اول نسخه تا اواخر حرف ت و پایان آن یکی دو صفحه افتادگی دارد و در ادامه به مشخصات دیگر نسخه پرداخته و بیت آغازین نسخه را آورده است.

ب) نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۸۹۷۳/۲.

ج) مجلس؛ نسخه‌ای منتخب از کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۱۸۵/۳.

د) دیوان قصاب کاشانی به تصحیح حسین پرتو بیضایی، تهران، کتابفروشی ابن سینا.

ه) دیوان قصاب کاشانی، به کوشش احمد کرمی، تهران، ما، ۱۳۷۹.

بیاض خطی از قرن دوازدهم، کتابخانه افشین عاطفی.

بیاض خطی از قرن سیزدهم، کتابخانه افشین عاطفی.

۴-۳ مقایسه تطبیقی مقدمه‌های تصحیحات پیشین و تصحیح حاضر

پرتو بیضایی در مقدمه‌ای دوازده‌صفحه‌ای، مسائل زیر را درج کرده است:

انگیزه تصحیح؛ شیوه جمع‌آوری نسخ؛ شرح حال قصاب در تذکره‌های مختلف؛ مسافرت‌های قصاب؛ تاریخ تولد و وفات قصاب؛ شهرت قصاب و شیوع برخی ابیات وی؛ شیوه سخن قصاب (پرتو بیضایی به صورت مختصر در این بخش به این مسائل توجه کرده است: اشاره به سبک هندی؛ قوت قصاب در غزل‌سرایی؛ کاربرد ردیف‌های مشکل و عبارات عامیانه؛ شباهت اشعار قصاب کاشانی از حیث شیوه به کارگیری موارد عروضی به صائب و کلیم کاشانی)؛ تعداد اشعار قصاب کاشانی.

احمد کرمی در مقدمه ده‌صفحه‌ای که ذیل دو عنوان پیشگفتار و سخنی با خوانندگان

آورده است، به صورت مختصر به مسائل زیر اشاره کرده است:

انگیزه تصحیح و نسخه‌های استفاده‌شده در تصحیح که تنها به نام آنها بسنده شده است؛ اشاره به دیگر شاعرانی که با نام قصاب می‌زیسته‌اند؛ زیر سؤال بردن درستی انتساب دست‌نوشته به دست‌آمده از قصاب کاشانی موجود در کتابخانه مجلس و مقایسه مختصر شیوه سرایش قصاب مازندرانی و قصاب کاشانی؛ اشاره به پیرو سبک هندی بودن قصاب و استخراج زادگاه وی از یکی از غزلیات موجود در دیوان وی. اشاره به مضامین غنایی، تعلیمی و عرفانی با ذکر نمونه مثال برای آن.

جواهری در مقدمه پانزده‌صفحه‌ای به مسائل زیر توجه کرده است:

پیروی قصاب از سبک هندی؛ شیوع اشعار قصاب کاشانی؛ بی‌سوادی قصاب کاشانی به نقل از تذکره‌المعاصرین؛ پیشی گرفتن مضمون پروری به صنایع ادبی در سبک هندی؛ استفاده از قوافی و ردیف‌های مشکل در سبک هندی؛ بیان برخی ویژگی‌های سبک هندی؛ اشاره به شاعران دیگر که با نام یا لقب قصاب شعر می‌سروده‌اند؛ شاگردی قصاب در محضر صائب و اشاره به سال ولادت و فوت (۱۱۰۳-۱۱۶۵) با توجه به تذکره‌المعاصرین و تعداد ابیات دیوان قصاب در روایات مختلف.

عباسی در مقدمه شش‌صفحه‌ای تصحیح خود به بیان مسائل زیر پرداخته است: ویژگی‌های عصر شاعر شامل حوادث سیاسی و اجتماعی عصر شاعر و تأثیر آن بر ادبیات آن دوره؛ مختصری از زندگینامه قصاب (پیشه، شیوه شعرگویی، بی‌سوادی)؛ اشاره به نام شاعرانی که با نام قصاب شعر سروده‌اند؛ معاصران و استادان قصاب کاشانی؛ سیر و سیاحت‌های شاعر؛ اصطلاحات خاص سبک هندی؛ تعداد اشعار شاعر به روایات مختلف ذیل عنوان مجموعه دیوان قصاب کاشانی.

عاطفی در مقدمه شش‌صفحه‌ای تصحیح دیوان با استناد به تذکره‌های مذکرالاصحاب و تذکره‌المعاصرین به صورت خلاصه به شرح حال قصاب و شاعران معاصرین وی اشاره کرده و دو قصیده در مدح امام رضا آورده است. با اینکه تصحیح عاطفی نسبت به تصحیح‌های قبلی تصحیح کامل‌تری است، اشکالاتی نیز دارد؛ از جمله اشکالات وارد به این تصحیح عبارت است از:

- با وجود اینکه به همه نسخه‌های موجود توجه کرده است، ولی گاه ثبت واژه‌ای ترجیح داده شده که در هیچ‌کدام از نسخه‌ها نیامده است؛

کجروان را راستی باید که گردد دستگیر می‌کند راهی عصا در وقت رفتن کور را

کجروان را راستی باید که گردد دستگیر می‌شود رهبر عصا در وقت رفتن کور را

در تصحیح انجام‌گرفته به نسخه‌های استفاده‌شده توجه نشده و بیشتر به تصحیح‌های پیشین به‌ویژه تصحیح پرتو و کرمی نظر داشته است.

- در مقدمه کتاب اطلاعاتی دربارهٔ نسخ استفاده‌شده آمده است که کامل نیست و تنها محل نگهداری ذکر شده است.

- برخی از غزل‌ها در این تصحیح ناقص است؛ مانند غزل ۱۱۰، ۴۳۷، ۴۳۱، ۲۳۵.

- تعداد ۱۸ غزل از غزل‌های تصحیح‌شده در این متن در تصحیح عاطفی موجود نیست.

۴-۴ مقایسه تطبیقی شیوه تصحیح در تصحیحات پیشین و تصحیح حاضر

بررسی تصحیح‌های انجام‌شده از دیوان قصاب کاشانی نشان می‌دهد که تصحیح پرتو بیضایی از این دیوان، محور چهار تصحیح انجام‌شده پس از آن صورت گرفته است؛ به طوری که این پژوهش مانند دست‌نوشته‌ای ارزشمند در تصحیحات پس از آن، ملاک تصحیح و مقابلهٔ متون قرار گرفته است.

با توجه به تنوع دست‌نوشته‌های استفاده‌شده در تصحیح پرتو بیضایی، مشخص نیست که اشعار مستخرج از کدام‌یک از نسخ مدنظر او استخراج شده است. به نظر می‌رسد که تصحیح پرتو بیضایی به شیوه‌ای ذوقی انجام شده است. در این تصحیح اختلاف نسخ به جز پنج مورد در پاورقی درج نشده‌اند که شامل اینهاست: صفحه ۲۳ درج غزلی از دست‌نوشته محمود کاخکی در متن تصحیح؛ صفحه ۲۷ درج دو بیت یکی از دست‌نوشته کتابخانه مجلس و دیگری از دست‌نوشته متعلق به محمود کاخکی؛ صفحه ۴۷ درج غزلی از دست‌نوشته مجلس؛ صفحه ۱۰۵ درج غزلی از بیاض متعلق به محمدعلی برادرزاده.

در این تصحیح، برخی واژه‌های مشکل شامل چند واژه قدیمی و چند اصطلاح مربوط به حرفهٔ قصابی در پاورقی شرح داده شده‌اند که شمار آنها از پنجاه واژه تجاوز نمی‌کند. در این تصحیح به این مسائل توجه شده است: افتادگی غزل‌ها شامل ساقط‌شدن مطلع و مقطع و در صورت وضوح، ابیات ساقط‌شده و عیوب دستوری و عروضی مربوط به برخی غزل‌ها در پاورقی.

در تصحیح انجام‌شده جواهری، دست‌نوشته‌ای که مصحح در متن از آن با عنوان «نسخه متن» یاد کرده، اساس تصحیح قرار گرفته است و دو نسخه دیگر (نسخه «پ» و نسخه

دیگر) با آن مقابله شده‌اند؛ اما بررسی متن تصحیح نشان می‌دهد که اشاره به اختلاف نسخ در این تصحیح از ده مورد تجاوز نمی‌کند و این مسئله با توجه به تنوع نسخ به دست آمده از دیوان قصاب کاشانی و اختلافات فاحششان بعید به نظر می‌رسد. مقایسه متن این تصحیح با تصحیح پرتو بیضایی نشان می‌دهد که تعداد غزلیات و مسمط‌ها و متنشان در این اثر با آنچه پرتو بیضایی در تصحیح خود آورده است، برابری می‌کند. به جرأت می‌توان گفت این تصحیح نه تصحیح مجدد، بلکه کپی‌برداری از پژوهشی است که پرتو بیضایی پیش از این انجام داده است. جواهری در حین تصحیح متن توضیحاتی از قبیل شرح برخی واژه‌های مشکل کنایات و معانی ابیات به صورت انگشت‌شمار و مختصر، اشاره به تضمین و گزیده‌برداری قصاب کاشانی از دیگر شاعران را در پاورقی درج کرده است.

در تصحیح انجام‌گرفته محمد عباسی دست‌نوشته‌های استفاده‌شده نام برده نشده‌اند. در متن، پاورقی‌ای وجود ندارد که بیانگر اختلاف نسخ باشد و مقایسه متن این تصحیح با متن تصحیح‌شده پرتو بیضایی نشان می‌دهد که در این اثر نیز مانند آنچه جواهری انجام داده است، کپی‌برداری دیگری از متن پرتو بیضایی است؛ زیرا عباسی با حذف مسمطات تصحیح پرتو بیضایی، غزلیات ذکرشده در تصحیح او را عیناً بدون تغییر در متن یا جابه‌جایی و حذف در غزل‌ها یک‌به‌یک ذکر کرده است و در پایان متن فرهنگ لغاتی در دو برگ که در بردارنده مشکلات واژگانی و کنایی متن است، به آن افزوده است که آن هم چندان مفید نیست.

در تصحیح کرمی دست‌نوشته خریداری شده از فرد افغان اساس تصحیح قرار گرفته است و این دست‌نوشته با تصحیح پرتو بیضایی مقابله شده و تفاوت‌های آنها در پاورقی درج شده است. توجه به این نکته ضروری است که براساس آنچه کرمی در مقدمه آورده است از دو دست‌نوشته دیگر که حاوی اشعار قصاب کاشانی بوده است نیز در این تصحیح بهره برده است؛ اما تورق دیوان جمع‌آوری شده او نشان می‌دهد که در متن تصحیح اگر هم از دست‌نوشته به دست آمده از آستان قدس استفاده شده است، در پاورقی به آن اشاره نشده است.

همچنین دیگر ابیات یا غزل‌هایی که از دست‌نوشته افشین عاطفی به متن افزوده شده، در پاورقی آمده است؛ اما به نظر می‌رسد که خوانش این اشعار را نه مصحح بلکه افشین عاطفی انجام داده است. در اثبات این مسئله می‌توان به پانویست افزوده‌شده بر نخستین بیت غزل ۴۱۹ اشاره کرد که چنین است: «این غزل با فرستادن تمام ابیات توسط آقای افشین عاطفی کامل گردید» (کرمی، ۱۳۷۹: ۴۰۵). همچنین در پاورقی‌ای در غزل ۴۰۸ این تصحیح آمده است که «این غزل در نسخه ما نیست!» (رک. همان: ۳۹۵). در اینجا مصحح حتی توضیح نداده است که از کدام نسخه است؛ بنابراین در این دست‌نوشته نیز حدود تصحیح به صورت کامل مشخص نشده است و به نظر می‌رسد کرمی نیز مانند پرتو بیضایی چندان به شیوه‌های تصحیح و روش‌های علمی آن تسلط نداشته است و تصحیحی مطابق سلیقه خود انجام داده است.

علاوه بر این، به استناد دو برگ تصویر موجود از نسخه اساس در انتهای دیوان قصاب کاشانی به تصحیح کرمی و مقایسه آن با متن تصحیح می‌توان دریافت که در خوانش این دست‌نوشته دقت لازم صورت نگرفته است. مقایسه تصویر ۶۶ درج‌شده در صفحه ۴۸۰ تصحیح کرمی با آنچه در متن آمده است، نشان‌دهنده اشکالات خوانش است که در ادامه به آن اشاره خواهیم کرد.

چنانکه در تصویر «۳-۱» دیده می‌شود، در مصرع نخست بیت پنجم در این دست‌نوشته آمده است: «از غیر خویشان ز کجی پوش عیب ما» و در متن تصحیح‌شده کرمی این مصرع چنین آمده است: «از غیر خویشان ز کجی عیب پوش باش» (کرمی، ۱۳۷۹: ۸۹). سؤال اینجاست که اگر این مصرع با توجه به نسخ دیگر جایگزین شده است، چرا در متن پاورقی به آن اشاره نشده است؛ زیرا در ذکرشدن پاورقی در تصحیح فرض بر این است که متن نسخه اساس و نسخه‌بدل‌ها یکسان است.

در نمونه‌ای دیگر در مصرع نخست بیت نهم دست‌نوشته آمده است: «بست آنچه بر دل ما ز آب مغفرت» و کرمی این مصرع را چنین خوانده است: «بست آنچه نقش بر دل ما ز آب

مغفرت» (همان). در این مصرع نیز دیده می‌شود که واژه «نقش» در متن دست‌نوشته وجود ندارد و کرمی با استناد به دیگر نسخ یا به صورت قیاسی آن را در متن وارد کرده است؛ بدون اینکه به این مسئله اشاره کند. نمونه‌هایی دیگر از این نوع اشکالات در تصحیح را می‌توان در برگ دیگر این دست‌نوشته نیز دید. در تصویر «۲-۳» در مصرع دوم بیت سوم این دست‌نوشته آمده است: «نیست بیش از یک نفس آبادی ویرانیم» و در متن تصحیح شده آمده است: «نیست بیش از یک نفس آبادی و ویرانیم» (رک. همان: ۲۹۱). چنانکه می‌بینیم باز هم حرف «و» به متن افزوده شده است؛ درحالی‌که ارجاعی در پاورقی برای آن وجود ندارد.

به جز این می‌توان در برگ دیگری که در صفحه ۴۸۲ درج شده است نیز دید که در مصرع نخست بیت پنجم درج شده در این برگ، حرف اضافه «ز» از ابتدای مصرع پاک شده است؛ اما کرمی بدون هیچ توضیحی این حرف «ز» را به ابتدای مصرع افزوده است و ادامه مصرع را نیز تغییر داده است؛ به طوری که در دست‌نوشته آمده است: «... اختلاط پاک طینت قطره گوهر می‌شود» (رک. همان: ۴۸۲) و کرمی در متن آورده است: «ز اختلاط پاک گوهر قطره دریا می‌شود» (رک. همان: ۳۱۴).

عاطفی در مقدمه آورده است که در تصحیح حاضر با توجه به دیوان خطی قصاب در کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی و متن تصحیح شده پرتو و دیگر مآخذ فراهم شده است. نسخه آستان قدس رضوی ۷۱ غزل بیش از نسخه چاپی پرتو دارد و ابیاتی در غزلیات یافت می‌شود که در چاپ پرتو نیست. این نسخه کمابیش کم‌غلط است؛ ولی باز از عیب شکل‌نویسی خالی نیست و گاهی بیت نامفهوم است. در چاپ حاضر آنچه صحیح‌تر به نظر می‌رسید، در متن قرار داده شد و نسخه بدل در پاورقی ضبط شد. در چاپ پرتو بعضی ابیات به واسطه محدود بودن نسخه‌ها و تحریف شکل‌نویسی کاتبان همراه با ابهام و نارسایی بود که با مقابله با نسخه آستان قدس رضوی «آ» تا آنجا که در توان بود، اصلاح شد.

۴-۵ مقایسه تطبیقی اضافات و پیوست‌های تصحیحات پیشین و تصحیح حاضر

در تصحیح انجام‌شده پرتو بیضایی، مصحح پس از پایان غزلیات «مفردات و ابیات متفرقه» را به متن افزوده است. این ابیات در فاصله صفحات ۱۸۵-۱۸۹ این اثر درج شده است و پرتو بیضایی در پاورقی آورده است که این ابیات را از «تذکره صبح گلشن - مجموعه لطایف الخیال و چند جنگ و مجموعه شخصی [اش]» نقل کرده است. همانند بخش‌های پیشین منبع ابیات درج نشده است و مصحح بدون مستندکردن آنها ابیات را در متن درج کرده است. مقایسه این ابیات با متن تصحیح حاضر نشان می‌دهد که از میان ۴۵ بیت درج‌شده در این بخش ۱۴ بیت، قسمتی از غزل‌های تصحیح حاضر است که در متن تصحیح پرتو بیضایی نیامده است. این موارد به قرار زیر است:

چون قلم روزی که می‌بستم میان خویش را	وقف شرح دوستی کردم زبان خویش را
گر به خود می‌داشتم دست تسلط در جهان	نوبت اول نمی‌دادم امان خویش را

(قصاب کاشانی، ۱۳۳۸: ۱۸۶)

جست‌وجو در متن تصحیح حاضر نشان می‌دهد که این دو بیت، بیت اول و چهارم غزل ۱۳ است که در تصحیح پرتو بیضایی درج نشده است (رک. همین اثر: ۱۰۳-۱۰۲). پرتو بیضایی فهرست غلط‌های چاپی موجود در کتاب را در پایان تصحیح قرار داده است (رک. پرتو بیضایی، ۱۳۳۸: ۲۰۷). او همچنین فهرستی از نام‌های موجود در متن کتاب و حواشی تصحیح را به متن افزوده است (رک. همان: ۲۰۸).

بررسی متن تصحیح‌شده جواهری نشان می‌دهد که در این تصحیح نیز مانند تصحیح پرتو بیضایی پس از غزل‌ها، ذیل عنوان «ابیات پراکنده»، دقیقاً همان ابیاتی درج شده که در تصحیح پرتو بیضایی ذیل عنوان «مفردات و ابیات متفرقه» آمده است (رک. قصاب کاشانی، ۱۳۶۳: ۲۴۷-۲۴۲).

در تصحیح محمد عباسی پس از غزل‌ها ذیل عنوان «ابیات و قصاید» همه مقاطع غزل‌های این تصحیح یک‌جا درج شده است (رک. قصاب کاشانی، ۱۳۶۲: ۲۰۷-۱۷۶).

عباسی نیز در عنوان «ابیات متفرقه» که پس از «ابیات و قصاید» آمده است، مانند جواهری دقیقاً همان ابیاتی را درج کرده است که پرتو بیضایی ذیل عنوان «مفردات و ابیات متفرقه» آورده است (رک. همان: ۲۱۲-۲۰۹).

عباسی پس از «ابیات متفرقه» بخشی تحت عنوان «فرهنگ لغات» در دو صفحه آورده است که در آن، واژه‌ها و مصطلحات شامل «آل، انداز، ترجمان، تریاک، زخم شمشیر، چپ‌انداز، جلد، چرخ، حلاج، خانه زاد، خوناب/ خونابه، درگشته، دست‌انداز، زجاج، زنگ‌بستن، زنار، سرمه‌دار، سرمه‌خوردن، شاه‌نجف، شکیب، صاحب‌خاتم، صهبا، عنقا، فگار، قصاب، قناره، کلفت، کجک، محفل روحانیان، محضر، مصحف، نمک، والضحی، هندو و یغما» را معنی کرده است (رک. همان: ۲۱۵-۲۱۴).

در تصحیح کرمی پس از پایان غزلیات و مسمطات، بخشی ذیل عنوان «رباعیات» درج شده است که شامل بیست رباعی است که به هیچ منبعی مستند نشده است (رک. کرمی، ۱۳۷۹: ۴۴۷-۴۴۵).

بعد از این بخش، ذیل عنوان «ابیات منتخب» (رک. همان: ۴۵۵-۴۵۱) ۳۴ بیت را درج کرده است که همان «مفردات و ابیات متفرقه» ای است که در تصحیح پرتو بیضایی آمده است؛ با این تفاوت که بدون ابیات ۱، ۲، ۱۱، ۱۲، ۳۰، ۳۹، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵ درج شده در بخش «مفردات و ابیات متفرقه» در تصحیح پرتو بیضایی است.

این ابیات در تصحیح کرمی ذیل عنوان «ابیات پراکنده» آمده است که همه ابیات درج شده در آن در تصحیح حاضر وجود دارد (رک. کرمی، ۱۳۷۹: ۴۶۲-۴۵۹). کرمی پس از این بخش، مقدمه مرحوم پرتو بیضایی را به صورت کامل آورده است (رک. همان: ۴۷۸-۴۶۳). او همچنین تصویر چهار برگ از دست‌نوشته خریداری شده از فرد افغان را پس از این مقدمه قرار داده است (رک. همان: ۴۸۲-۴۷۹) و در پایان فهرست مندرجات موجود در متن را ذکر کرده است که مصرع نخست غزلیات را نیز در آن جای داده است (رک. همان: ۵۰۴-۴۸۳).

در تصحیح عاطفی بعد از غزلیات، مسمطات، قصاید، ترکیب‌بند و ترجیع‌بند، بخشی

برای رباعیات و ابیات متفرقه آمده است. عاطفی در تصحیح دیوان به تصحیح کرمی توجه داشته است و از مقدمه پرتو یک رباعی آورده و ابیات متفرقه را مانند کرمی نوشته است. همچنین یک بیت به نقل از *مذکر الاصحاب* و بیت دیگری به نقل از بیاضی (قرن دوازدهم و ماده تاریخ وفات محمدطاهر نقاش کاشانی) آورده است.

۵- نتیجه‌گیری

در این پژوهش براساس آنچه گفته شد، می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

- سعید قصاب کاشانی (ر. ۱۱۶۴ ق.)، متخلص به «قصاب» از شاعران شیعه‌مذهب عهد صفوی است که با شاگردی در مظهر صائب تبریزی، دیوان اشعار خود را به سبک هندی سروده است. این اثر از نظر دربرداشتن غزلیاتی قوی و مسمط‌هایی که به تضمین شاعران برجسته فارسی‌زبان سروده شده است، اثری تأمل‌برانگیز است.
- دیوان قصاب کاشانی تاکنون پنج مرتبه تصحیح و چاپ شده است. نخستین تصحیح این اثر به همت مرحوم پرتو بیضایی در سال ۱۳۳۸ انجام شده است؛ پس از او به ترتیب جواهری، عباسی، کرمی و عاطفی در سال‌های ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۷۹ و ۱۳۹۹ به تصحیح و چاپ این اثر پرداخته‌اند.
- مقاله حاضر براساس هشت دست‌نوشته به‌دست‌آمده از دیوان قصاب کاشانی از کتابخانه‌های نور عثمانیه، تاجیکستان، آیت‌الله مرعشی، مجلس شورای اسلامی (چهار نسخه) و آستان قدس رضوی انجام شده است.

با توجه به ویژگی‌های به‌دست‌آمده از دست‌نوشته‌های در دسترس دیوان قصاب کاشانی بدین ترتیب دست‌نوشته متعلق به «کتابخانه نور عثمانیه» معتبرترین نسخه قرار گرفته است.

- بررسی دیوان قصاب کاشانی نشان می‌دهد که زبان اشعار او ساده و روان است؛ لغات مهجور و ترکیبات عربی در دیوان او اندک است و تعبیرات و عبارت‌های عامیانه زبان شعر او را به زبان مردم کوچه و بازار نزدیک کرده است.

- مقایسه تطبیقی میزان کاربرد غزلیات و مسمطات در دیوان قصاب کاشانی در پنج تصحیح پیش از آن نشان می‌دهد که تعداد غزلیات در تصحیح حاضر ۴۳۵ غزل و در تصحیحات پرتو بیضایی، عباسی و جواهری و کرمی و عاطفی به ترتیب ۳۱۶، ۳۱۵، ۴۱۶، ۴۲۹ و ۴۳۹ غزل است. در تصحیح پرتو بیضایی و جواهری ۱۰ مسمط و در تصحیح کرمی ۹ مسمط وجود دارد و در تصحیح عباسی مسمطی درج نشده است.

- تطبیق انگیزه‌های تصحیح در تصحیحات انجام‌شده از دیوان قصاب کاشانی نشان می‌دهد که پرتو بیضایی با دیدن ابیاتی بر ورودی مزار محتشم کاشانی و میل او برای شناخت و معرفی اشعار شاعر این ابیات به تصحیح دیوان قصاب کاشانی ترغیب شده است. کرمی با دست‌یافتن به نسخه‌ای نویافته که از فردی افغان خریده است و به‌منظور ارائه متنی کامل‌تر از دیوان تصحیح‌شده پرتو بیضایی بار دیگر به تصحیح این دست‌نوشته پرداخته است. عباسی و جواهری در مقدمه بر دیوان قصاب کاشانی انگیزه خود را برای شروع تصحیح مجدد نوشته‌اند.

- مقایسه مقدمه‌های تصحیحات منتشرشده از دیوان قصاب کاشانی تا پیش از این نشان می‌دهد که اغلب این مقدمه‌ها به شرح بسیار مختصری از زندگی‌نامه قصاب کاشانی و بررسی سبک هندی بسنده کرده‌اند.

- مقایسه دست‌نوشته‌های تصحیحات پیشین منتشرشده از دیوان قصاب کاشانی نشان می‌دهد که اولاً هیچ‌یک از این دست‌نوشته‌ها از لحاظ ویژگی‌های ظاهری و رسم‌الخطی تشریح نشده‌اند و دوم اینکه مرحوم پرتو بیضایی تنها از یکی از دست‌نوشته‌های موجود از دیوان قصاب کاشانی (نسخه مجلس شورای اسلامی دربردارنده تقریباً ۸۰۰ بیت) استفاده کرده است و هفت دست‌نوشته دیگر استفاده‌شده او شامل جنگ‌ها و سفینه‌هایی است که اشعاری پراکنده از قصاب کاشانی را شامل می‌شده است. جواهری از سه دست‌نوشته استفاده کرده است که از آنها با نام نسخه دیگر، نسخه متن و نسخه «پ» نام برده است. عباسی نام

دست‌نوشته‌های استفاده‌شده خود را ذکر نکرده است؛ کرمی از سه دست‌نوشته استفاده کرده که یکی را از فردی افغان خریده و اساس تصحیح قرار داده است. در تصحیح حاضر از هفت دست‌نوشته استفاده شده است و دست‌نوشته به‌دست‌آمده از کتابخانه نور عثمانیه در جایگاه نسخه نویافته اساس نسبی تصحیح قرار گرفته است. علاوه‌بر این، ویژگی‌های ظاهری و رسم‌الخطی همه نسخه‌ها یک‌به‌یک توضیح داده شده و تشریح شده است.

- بررسی متن تصحیح‌های منتشرشده از دیوان قصاب کاشانی نشان می‌دهد که این دست‌نوشته‌ها به متن غزلیات و مسمط‌ها اضافاتی افزوده‌اند که شامل موارد زیر است. در تصحیح مرحوم پرتو بیضایی پس از غزلیات اضافاتی شامل مفردات و ابیات متفرقه (۴۵ بیت)، اغلاط چاپی کتاب و فهرست نام‌ها افزوده شده است. در تصحیح جواهری بخشی تحت عنوان ابیات پراکنده موجود است که همان مفردات و ابیاتی است که در تصحیح پرتو بیضایی درج شده است. در تصحیح عباسی بخشی ذیل عنوان «ابیات و قصاید» آمده است که شامل بیت تخلص غزل‌هاست. «ابیات متفرقه» پیوست دیگری است که در این تصحیح آمده است و مانند تصحیح جواهری این بخش دقیقاً همان مفردات و ابیات متفرقه درج‌شده در تصحیح پرتو بیضایی است. عباسی علاوه‌بر موارد یادشده، در پایان متن، فرهنگ لغات مختصری را نیز به متن پیوست کرده است. در تصحیح انجام‌شده کرمی ذیل عناوین زیر پیوست‌هایی به متن افزوده شده است و در تصحیح، عاطفی بیشتر به تصحیح‌های پیشین به‌ویژه تصحیح پرتو و کرمی نظر داشته است.

منابع

۱. بهوپالی، سید علی حسن‌خان (۱۲۹۵)، *تذکره صبح گلشن*، به‌اهتمام محمد عبدالمجیدخان مهمت، هند: مطبع فیض.
۲. جلالی، غلامرضا (۱۳۸۷)، *مشاهیر مدفون در حرم رضوی*، جلد دوم، مشهد: آستان قدس رضوی.

۳. حزین لاهیجی، محمد علی (۱۳۳۴)، *تذکره حزین*، چاپ دوم، اصفهان: کتابفروشی تأیید.
۴. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، به شماره ۴۷۳۲.
۵. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، انستیتو دست‌نویس‌های شرقی فرهنگستان علوم تاجیکستان، تاجیکستان، به شماره ۵۵۳.
۶. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، به شماره ۱۱۸۵/۳.
۷. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، به شماره ۱۸۹۷۳/۲.
۸. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، به شماره ۸۱۷۳/۱۵۰.
۹. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، به شماره ۲۱۲۷۵۲.
۱۰. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، قم، به شماره ۱۵۰۰۶.
۱۱. قصاب کاشانی، *نسخه خطی*، کتابخانه نور عثمانیه، ترکیه، به شماره ۳۸۶۷.
۱۲. قصاب کاشانی، سعید (۱۳۳۸)، *دیوان قصاب کاشانی*، به تصحیح و مقدمه پرتو بیضایی، تهران: کتابخانه ابن‌سینا.
۱۳. قصاب کاشانی، سعید (۱۳۶۲)، *دیوان قصاب کاشانی*، تصحیح غلامحسین جواهری (وجدی) تهران: سنایی.
۱۴. قصاب کاشانی، سعید (۱۳۶۳)، *دیوان قصاب کاشانی*، به اهتمام محمد عباسی، تهران: مؤسسه خدمات چاپ.
۱۵. قصاب کاشانی، سعید (۱۳۷۹)، *دیوان قصاب کاشانی*، به اهتمام احمد کرمی، تهران: ما.